

ОЛЕГ ХОМА

ФІЛОСОФСЬКА СПІЛЬНОТА ТА ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ

Харків, 26 лютого 2015

Ми живемо в дуже непростий час і для країни, і для філософії в нашій країні. Бо таких загроз, які постають перед філософією зараз, не поставало заледве не від 1850 року. І тому дуже актуальним є питання згуртованості української філософської спільноти та її здатності відповідати на актуальні виклики.

Ми знову переживаємо епоху, коли «прогресивні» заступники міністрів й інші бюрократи кажуть, що філософи ще повинні довести користь від свого існування. І йдеться не про якусь поточну ефективність (збільшення-зменшення), а про саму доцільність існування філософії як справи, фінансованої платниками податків. Це, безперечно, виклик. Виклик для всіх: для вас, для мене... Тобто ми маємо прийти до якоїсь чиновної особи й довести, що мислимо, існуємо й усе таке... І я так розумію, що та особа не буде налаштована сприймати наші аргументи, бо вона нас, як то кажуть, «вже не любить». А ми маємо довести. Це було би, впевнений, феєричне доведення!

Втім, облишмо жарти. Натомість подивімося на стан нашої філософської спільноти й на часи, за яких живемо. Раз філософія має сприяти поглибленим рефлексіям, давайте порефлексуємо над нашим становищем. Не над суспільним становищем філософії взагалі, не над потребами ринку й освітньою відповіддю на них, а саме над нашим становищем тут і тепер. Для мене очевидно, що наше осмислення самих себе як спільноти ще не стало фактом! Чому таке самоосмислення важливе? Як на мене, спільнота — це передусім якась корпоративна етика. Це етичні стандарти, які дають можливість у певній галузі

знань, у певній сфері діяльності розрізнити добро і зло, норму й патологію, прийнятне й неприйнятне. Наука твориться особистостями, яких мало хто розуміє в суспільстві: це природно, бо вчені для того й існують, щоб розуміти те, що не розуміють невчені. Якщо, наприклад, кваліфіковані фізики почнуть мені пояснювати теорію струн і наводити аргументи на користь її науковості чи ненауковості, то я, як нефахівець, просто не розберуся в більшості їхніх аргументів. Тобто, коли хтось із них стільцем грюкне чи поцілить чорнильницею в опонента — я зрозумію, що маємо неабиякий розпал дискусії. А коли хтось почне писати на дошці символи, то я спасую, бо мені просто бракуватиме елементарних знань. І так в усіх випадках, коли зустрічаються профан і «просвітлений». Треба або довіритися, або порозуміння ніколи не буде досягнуто.

Тобто головне, що повинна зробити будь-яка наукова спільнота — це вирішити для себе, навіщо вона існує. А також: що для неї є якісним і неякісним, прийнятним і неприйнятним. Вона має замість суспільства вирішити, навіщо вона суспільству потрібна, й доводити не те, повинна чи не повинна вона існувати, а, оминаючи цю дискусію, просувати свій продукт. Тобто, ставити суспільство перед неминучим інтелектуальним фактом.

Так от, чи здатна наша спільнота на такі дії? Адже це не може бути справою окремих особистостей, от в чому річ. Наприклад, у нас подекуди спостерігається тенденція до певної елітарності серед добрих фахівців, яких маємо, до речі, не так мало, як гадають деякі міністерські посадовці (ті просто не знають нічого з нашої фахової царини, тому почуваються з усім цим вельми «вільно»). І серед цих добрих фахівців зрідка, але побутує така настанова: «От є ми, а є хтось, хто чогось не довчив, не осягнув, хто сидить на фейкових кафедрах, меле всілякі дурниці та з придихом згадує Спіркіна як вершину філософського мислення». Як на мене, ці люди не розуміють простого. Скажімо, для кого вони будуть писати свої книжки? Прозаїчніше питання: хто буде ці книжки купувати? До кого апелює людина, яка пише з якоїсь витонченої тематики? Вона апелює до кількох своїх знайомих, звісно, але друкує книжку накладом хоча б у сотню примірників. Звідки взяти ще дев'яносто читачів? Ця книжка буде відразу перекладена європейськими мовами? Я сумніваюся. Не відразу. Але ж середовище, в якому вона буде комунікативним фактом, потрібне одразу!

Люди, які прийшли на цей факультет, зв'язали свою долю, не абстрактну, а життєву, з такою справою, як філософія. За що вони будуть жити, купувати досить дорогі нині книжки, зрештою, годувати свої сім'ї? Є оцей інституційний момент філософії. Студенти філософ-

ських факультетів передбачають потім ще якесь життя. Після отримання диплому їх не вб'ють одразу ж. Поки ми ще не наблизилися до спартанських ідеалів настільки, щоби скидати зі скелі одразу після закінчення філософського факультету всіх, хто не склав тесту на непотворність.

Спільнота може бути будь-якою: досконалою, недосконалою, у ній може точитися конфлікт поколінь, і то не один. І люди можуть усе-редині спільноти називати один одного різними словами, не завжди приємними. Але так завжди було, «молодь ні на що не здатна, а старі всі вижили з розуму» — це завжди відбувалося. Але є певний етос, є спільне поле, яке їх об'єднує, бо ті, хто зараз молоді й прогресивні, завтра стануть старими. У спільноті все має свій сенс, воно все якимось співвіднесене, і головне — це наша втілена історія, тобто традиція. Хай би які ми були прогресивні чи регресивні, ми діти свого часу, своєї традиції, наші плюси й наші мінуси закладені нашим середовищем (в тому числі й історичним). Воно не стане вмиль іншим, воно тривалий час буде таким, яким є, і без цього середовища ми втрачаємо репрезентативність. Ось у чому річ: швидкість каравану визначається швидкістю останнього верблюда. І якщо хтось цього не розуміє, він взагалі не розуміє свого існування в соціумі. А філософи повинні це розуміти.

Але й від тих, хто вимагає звіту від філософів, часто лунає схожа критика в тому сенсі, що філософи взагалі (і кваліфіковані, й некваліфіковані) — це баласт. Тобто, з одного боку, ми повинні довести свою корисність, з іншого ж ми — баласт. Як баластові довести свою корисність? Він потрібний, звісно, для балансування, але щойно нас скинуть, я так розумію, повітряна кулька нашої освіти стрімко злетить у якомусь черговому рейтингові, а «источники общественного богатства» поллються повним потоком. Треба лише заборонити філософію, й усе налагодиться автоматично. Я готовий принести цю жертву на вівтар батьківщини, але щось не дуже віриться в продуманість самого проекту.

Такі «проекти» виглядають безглуздо, але вони не є поодинокими. Це голос суспільства, точніше — деякої його частини. Подивіться, хіба ви не зустрічали своїх колег з деяких факультетів, що приблизно так і мислять? Філософи — це релікти радянської доби, вся їхня філософія — старий криптомарксистський мотлох. Всі філософи заідеологізовані й жодної науки не стосуються; якщо від них звільнитися, всім істотно полегшає. Ці форми сучасного варварства, на жаль, є помітним сегментом суспільних настроїв. Зрештою, ми, як суспільство, не можемо напевно сказати, що, наприклад, остаточно позбавилися

канібалізму. Збереглися його форми й різновиди, з якими щось треба робити.

Усвідомлення спільноти як цілісності — надзвичайно важлива річ, але ось його в нас і немає. Наші конференції — найпримітивніші форми цілісності, де зазвичай добрі знайомі збираються для дружнього спілкування, а змістовний момент зведено до мінімуму. Так і вибудовується модель соціальної представленості філософії. На жаль, інших моделей комунікації ми майже не маємо. Хіба ще захисти дисертацій, відомі своєю регульованою принциповістю. Публікуємося ми зазвичай у своїх бойових листках, які видаються на місці. Спілкуємося переважно з вузьким колом колег, від яких залежимо «по службі». Рідко чуємо, хто яку книжку видав, рідко знаємо, що цікавого у свіжому числі того чи того журналу. Це все свідчить про фрагментованість нашої спільноти. За такої ситуації наша галузь справді може зникнути, адже внутрішня слабкість робить ту саму справу, що й зовнішні загрози.

Модель можливого зникнення дуже проста: міністерство не згадає в жодному документі про філософію як загальноосвітній предмет, пославшись на те, що університети є автономними й самі мають формувати навчальну програму. Університети, що часто тлумачать обмежену свободу як освячений простір для узаконеного свавілля, скажуть: чому ми маємо обирати те, чого немає в жодному офіційному документі? Відтак відбудеться скорочення навчальних курсів, і тут нібито й нічого особистого, таке життя, мовляв. Виникає пристойний привід для маленького дружнього рейдерства. Зі втратою позицій філософії у навчальних програмах нефілософських спеціальностей викладач філософії загальноосвітнього профілю зникне як вид, закриття можливість для працевлаштування випускників філософських факультетів, відтак різко зменшиться кількість тих, хто фахово опановує філософію. Результат: масове закриття філософських факультетів через непотрібність викладачів філософії. Тож залишиться кілька резервацій, де за свої гроші будуть вчитися переважно міські божевільні. Розквітнуть різні екзотичні кафедри, конгломерат яких буде називатися філософським факультетом з тих же підстав, з яких «докторами філософії» називатимуться люди, що ніколи не вивчали філософії. Лишиться чисто мнемонічний зв'язок, жодної змістовності.

Філософія або існує як частина системи освіти в сучасному суспільстві (зараз не часи Сократа), або ми втрачаємо суспільний статус — і філософія стає непотрібна. Втім, попри деякі світові тенденції до скорочення освітньої ваги гуманітаристики, знайдіть мені, будь ласка, розвинене сучасне суспільство, де філософія не представлена в освітній галузі. Такого немає ніде! Причому ця представленість є

обов'язковою. Якщо не на рівні університету (прикладом тут можуть слугувати Стенфорд та інші американські університети, побудовані за моделлю *liberal arts education*), то на рівні старшої школи: у Франції, Італії, Польщі й Румунії — у ліцеях, у Німеччині — у гімназіях. У нас немає таких перехідних ланок між середньою школою й університетом, і це породжує чималу плутанину й недобросовісні перекривлення. Бо кажуть: дивіться, немає у західних університетах обов'язкових курсів з філософії. Звісно ж, немає, якщо вони або обов'язкові на рівні ліцею-гімназії, або перебувають в обов'язковому блоці нефахових дисциплін вільного вибору, згідно з практикою університетів, орієнтованих на модель *liberal arts education*.

Якби наші міністерські достойники хоча б трішки думали, вони би бачили нюанси. Але особливо глибокими знаннями, мені здається, вони, все ж, не обтяжені, і мислять тими ж стереотипами, що написані на парканах. Отже, нам необхідна енергійна «філософська самооборона»: ми повинні згуртуватися як спільнота й припинити нищення нашої освітньої галузі, щоби згодом хоча б отримати той шанс на вдосконалення й розвиток, який, нібито, збираються надати нашій освіті в цілому.

Я бачу, що наша спільнота не дуже готова до цієї оборони. Останній напад, зіставний із теперішнім, був за Миколи І. Тоді філософію таки заборонили: мовляв, користь від неї не доведена, а шкода — можлива.

Але я собі не уявляю сучасної культурної країни без філософської освіти як обов'язкового елементу освіти в цілому. Причому не уявляю з 1637 року, зі славетної Декартової констатації: філософія — єдине, що відрізняє нас від дикунів і варварів, а кожен народ є тим більше громадянським і освіченим, що краще в його середовищі філософствують. Отже, філософія, за Декартом, є благом для держави, і розвинутому світові це відомо щонайменше від XVII століття. Чому ж про своє благо не знає наша держава та її освічене міністерство? Чи то в нашій державі справа, чи то в нашій філософії, чи обидвоє мають над чим працювати... Будь-яке зло чиниться з невідання, як казав Сократ. От ми й маємо, здається, класичний випадок, коли люди не знають, що роблять.

Бог із нашою державою, поговоримо поки про нашу філософію. Чому ми на загал не готові хоча би до якісного поступу? Мені здається, що передовсім — з організаційних причин. Ми кажемо: немає відчуття спільноти. А в чому це виражається? Як на мене, деякі симптоми дуже чіткі. У нас є фактично єдиний загальнонаціональний філософський журнал — «Філософська думка», існує ще з 1927 року. Хоча майже всі знають, що такий журнал існує, дуже мало тих, хто його пе-

редплачує. Фактично передплата зійшла нанівець. Не тому, що шкода грошей (вартість передплати досить символічна, а рівень журналу вельми високий), а тому, що наше фахове життя настільки деградоване, що не стимулює потребу передплачувати журнал! Розумієте, до чого ми дійшли? Жодного відчуття екзистенційної порожнечі від непередплати в нас не виникає.

Журнал — це те, що створило літературну республіку в XVII столітті. Коли з'явилися журнали — з'явилися наукові спільноти сучасного типу. Поки не було журналів, був Марен Мерсенн, який один відіграв роль усіх європейських наукових журналів. Це була унікальна людина, що підтримувала листування ледь не з усіма (!) відомими європейськими вченими. Коли хтось зі вчених йому про щось писав, то решта його адресатів у різних містах Європи про це дізнавалися. Потім виникли наукові журнали, які не лише передавали інформацію, але й окреслювали спільноту: це-ось коло людей, які читають ці-ось тексти. Відповідно, якщо втрачається потреба передплачувати журнал, втрачається глибша потреба — у співпричетності. Немає процесу, до якого всі співпричетні. Як головний редактор журналу, ці речі я прекрасно відчуваю. Цей нерв перебитий, і як він зростеться, я не знаю.

Друга ознака — відсутність моментальної реакції на загрози. Облишимо журнали. Проект положення про аспірантуру, з якого було усунуто згадування про філософію, наше міністерство оприлюднило 31 грудня, під ялинку. Напередодні, 25 листопада, було скасовано наказ про вибіркові гуманітарні дисципліни. Стало зрозуміло, що є тенденція, подібна до давньоєгипетської: Ехнатон проштрафився — збиваються всі написи з Ехнатоном. Його ім'я ніде не буде значитися і нащадки ніколи не дізнаються про цього нечестивця. Але спільнота перебувала в глибокому спокої, знайшлося буквально кілька людей, які відчули всю цю небезпеку. Декого з колег, дуже мною шанованих, довелося переконувати в необхідності активних дій. І попервах це не надто вдавалося! Чому? Бо ніхто навіть не читав закону про освіту від початку й до кінця. Розумієте, закон про освіту — це те, чим нас «укокошать», або ж те, чим ми врятуємося. Не можна його не читати. Не можна не читати нормативних актів міністерства. Не можна все це діло не осмислювати. Але позаяк ми не маємо цього життя в якості спільноти, що визначається законами, стикається з іншими спільнотами, інституціями, то ми й не цікавимося законами. Ми не цікавимося наказами, які завтра, увійшовши в силу, поховають нас. У нас немає інстинкту самозбереження. Це ще одна чітка ознака дезорганізації.

Третя ознака (хоча тут все не настільки сумно) — погана поінформованість про дослідження, здійснювані нашими колегами ледве не в сусідньому місті. Тут ідеальним містом є Львів: скільки би філософських осередків там не було, заледве не в кожному часто не знають, чим живе сусідній. Але це характерно й для всієї України.

Чому така ситуація сталася? Колись, за СРСР, жило-було Філософське товариство. Був інституційний контроль, ідеологія тощо, але філософські журнали передплачувалися, цікаві заходи іноді організовувалися. Якщо виходила друком цікава стаття у «Вопросах філософії», її читали всі. Або якась цікава дискусія — про неї теж знали всі. Сьогодні такого поняття, як «знають всі», у нас, на жаль, не існує. Але Філософське товариство відійшло у вічність разом з СРСР. Відтак виникла потреба в самоорганізації, у вільному створенні нових спільнот «знизу», без адмінресурсу, але й контролю та диктату.

Чи були якісь спроби створити нову філософську спільноту? Я бачу не так багато прикладів. Для мене ключовою подією були три чи чотири літніх двотижневих філософських школи наприкінці 1990-х років, які провів Український філософський фонд під Києвом. До участі запрошували цільову аудиторію: перспективних докторантів або тих, хто щойно захистився. До сьогодні я половину колег знаю власне тому, що спілкувався з ними тоді. Вони, безперечно, утворили певну спільноту. Далі, нещодавно Український філософський фонд запровадив фахові премії з філософії за чотирма номінаціями. Національна премія — вона маленька в сенсі фінансів, але це найпотужніший факторгуртування спільноти. Бо там був передбачений механізм висунення кандидатів з боку самої філософської громадськості. І як сумно було бачити, що філософська громадськість майже не помітила самої премії, не кажучи вже про участь у ній. Ця наша пасивність, почавшись у змістовних сферах, таки має всі шанси закінчитися організаційною катастрофою. Бо протистояти адміністративним загрозам значно складніше, ніж протистояти загрозам теоретичним.

Втім, на цю кризу, що зараз розпочалася, я маю й певну надію. Тобто, справді, зараз ставиться питання про те, чи існуватиме філософія в нашій країні інституційно? І якщо ми цю битву виграємо, якщо ми справді доведемо суспільству нашу корисність, а по правді сказати — пояснимо ті цілі, для яких філософія існує в цивілізованій країні, то ми й самі змінимося. Ми вже не будемо такими, як досі — благодушними, безтурботними й безвідповідальними за долю цілого, що перевершує нас. Чи зможемо ми самі на себе подивитися отим критичним оком? Спробуймо самі критично оцінити наш стан, і ми побачимо, що він таки справді неблизкучий. Якщо нам судилося якимось чином ви-

жити, а я — природний оптиміст, нам доведеться дуже істотно змінюватися.

Звісно, безглуздими є нинішні формальні вимоги міністерства. Проект нового положення про доцентів і професорів: три публікації у Scopus, тривале стажування за кордоном, сертифікат на знання іноземної мови на рівні B2... Там не зазначена лише зарплатня доцентів і професорів. І там, головне, не зазначено, що не Scopus є гарантією наукової якості. Бо єдина запорука справжньої науковості — це не публікація у Scopus, а цивілізованість умов нашого повсякденного фахового існування. Нам потрібно для початку, щоб не було жодного «фахового» видання, яке не здійснює реального і якісного рецензування. Я не знаю, хто буде рецензентами і де кожне видання їх знаходитиме (бо не може людина бути рецензентом у п'яти десятках видань). Просто повинна бути реальна, не симулятивна, процедура рецензування. Не якість поки що, а сама оця форма, елемент життя. Ми поки на такому рівні. Нехай перший час недолугі рецензенти рецензуватимуть недолугого автора. Річ не в тому. Головне — розпочати наукову дискусію, в якій лише й починають реально утверджуватися стандарти науковості. Все ж починається з малого. Нам треба оці всі начала впроваджувати, тим більше, що переважна частина нашої спільноти, хочеться вірити, є цілком здоровою. Інтелектуальний рівень наших фахівців не такий вже й низький, антропологічно ми мало чим відрізняємося від решти людства. Scopus має стати природним результатом (а не початком) налагодження оцих базових елементів нашого наукового існування.

Ось, є у нас щось: добре, погане... Спочатку треба оцінити, треба розібратися в тому, що ми маємо. Відокремити добре від поганого, подивитися, де ми маємо справжні найпекучіші проблеми, розробити якусь систему стимулів і противаг, які з плином часу дадуть можливість це виправити. Хто, власне, висловив геніальну думку про те, що освітня реформа робиться за два місяці? За Жоржа Помпіду університетська реформа у Франції лише розроблялася з 1965 по 1967 роки: був авторитетний міністр освіти, були залучені провідні інтелектуали, президент це все освячував. І тільки з 1969-го вони цю реформу запустили.

Дивлячись на ці речі, ми бачимо співвідношення чиновника і освітнянської спільноти в оцих наших справах. Тобто, не може чиновник сам визначати наукові напрями. Не може чиновник визначати, яка наука потрібна суспільству, це нонсенс. Навіть якщо він має довідку про напівбожественне походження, в нього неодмінно з'являться

кілька не менш авторитетних опонентів. Рішення чиновника має не визначати наукову дискусію, а впливати з неї.

Невимушений стиль нашого освітянського менеджменту може наштовхнутися лише на єдину перепону — це спротив самої освітянської спільноти. Все одно ніхто, окрім нас, не знає, як краще зарадити освіті. Хай би якими ефективними були методики лікування, але часто пацієнтові слід, перш за все, робити пробу на анафілактичний шок. А то, знаєте, застосуємо дуже ефективну методику, а пацієнт помре від зовсім іншого. Прикро... Наші лікарі від освіти, судячи з усього, жодних проб робити не збираються. На жаль, вони хочуть уславити себе великими блискавичними проектами, які легко вміщує одна звивина.

Отже, настав час, коли кожному з нас варто думати не лише про свої життєві плани, але й про долю філософії в нашій країні, залежну від дій чи бездіяльності кожного, хто належить до філософської спільноти. Баласт ми чи не баласт, гальмо прогресивних реформ чи ні — про це неодмінно слід дискутувати, але спочатку має зберегтися та спільнота, що надає нашому фаховому життю значну частину сенсу. Можливо, ми й маємо зникнути, як зникли машиністки з університетських кафедр, але цього поки ніхто не довів. З іншого боку, філософія пережила чимало цивілізаційних зламів, є підстави вважати, що переживе й цей. І головне. Якщо нам все ж вдасться зберегтися як видові у найближчій перспективі, як би нам не забулося, що справа не в тому, щоби протягнути ще кілька років, а в тому, щоби, змінившись, гідно увійти в нову історію. Бо, якщо ми виживемо зараз, виправдань нашим інертності, конформізму, непринциповості, бездумності, необізнаності й небажанню змінюватися вже не буде.